

р. комісія на чолі з М.А. Остроградським підготувала два документи – про пожежний Статут і про зміни статей Положення, що стосувалися боротьби з підпалами. Однак подальший розгляд цих документів був припинений у зв'язку з подіями на фронтах Першої світової війни.

У цей період важливого значення набувають завдання забезпечення пожежної безпеки підприємств, що працювали на оборону, надання пільг щодо призову в армію членам добровільних пожежних формувань у містах, де не було професійної пожежної охорони. 24 лютого 1915 р. головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту видає наказ за № 8586, в якому вимагалось “вжити негайних заходів по попередженню від пожеж складів і технічних закладів, особливо на вузлових станціях і у великих містах” [21, 498]. До нагляду за протипожежним станом важливих об'єктів мали залучатися поліцейські частини і на допомогу їм обивателі.

У березні 1915 р. Міністерство торгівлі та промисловості провело спеціальну нараду для обговорення протипожежного стану підприємств воєнно-промислового комплексу. Зокрема на нараді відмічалось, що “незалежно від причин виникнення пожеж, пожежна охорона фабрик і заводів знаходиться у більшості випадків у незадовільному стані”. Практичним наслідком наради стало видання циркуляру МТтаП представникам фабрично-заводської інспекції від 16 березня 1915 р. за № 2600 щодо покладення на них обов'язку по нагляду за протипожежним станом підприємств. Однак якихось суттєвих повноважень вони не отримали і могли лише “вказувати завідуючим відзначені у цьому відношенні недоліки” [22, 39]. Іншим суттєвішим позитивним моментом виходу вказаного циркуляру стала вимога обов'язкового створення на підприємствах пожежних дружин. Це давало можливість якщо не загасити пожежу на початку її виникнення, то хоча б зменшити її поширення до прибуття міської пожежної команди.

На наш погляд, події Першої світової війни певним чином вплинули на початок розв'язання проблеми щодо створення пожежного нагляду та більшої участі держави у формуванні, фінансуванні, підготовці кадрів для професійної пожежної охорони. Однак ця проблема у досліджуваній період так і не знайшла свого остаточного вирішення.

Таким чином, законодавча база щодо організації пожежної безпеки населених пунктів, підприємств, закладів освіти та культури у Південній Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. залишалася недостатною і суперечливою. Єдиного правового документу, який би визначав загальні правові, економічні та соціальні основи забезпечення пожежної безпеки на території України, регулював відносини державних органів, юридичних і фізичних осіб у цій галузі незалежно від виду їх діяльності та форм власності не існувало. Значна кількість законодавчих актів у галузі пожежної охорони нерідко суперечила одна одній та нормативним документам, які регулювали інші сфери права. Особливо на заваді протипожежного розпланування поселень стояла

неузгодженість із питанням недоторканості приватної власності на землю та будівлі.

1. Аксенов С.Г. *Становление и развитие государственной противопожарной службы в России XV – XIX веках: (Историко – правовые аспекты): Автореф. дис... на соиск. учен. степ. к.ю.н.: (12.00.01) / Акад. МВД Рос. Федерации. – М., 1996.*
2. Романов И.Е. *Государственно – правовая деятельность по обеспечению пожарной безопасности в Российской империи в пореформенный период: (Истор. – прав. аспект): Автореф. дис... на соиск. учен. степ. к.ю.н.: (12.00.01) / С.-Петербург. юрид. ин-т. – СПб, 1996.*
3. Трофимов А. *Эпоха большого поджога // Пожарное дело, 1996. – №11; Максимов Н. Береженьє лучше вороженьє // Пожарное дело. – 1996. – № 5.*
4. Томіленко А.Г. *Державно-правові засади становлення й розвитку пожежної охорони в Україні (друга пол. XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми державотворення в умовах адміністративної реформи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2003.*
5. Томіленко А.Г. *Кримінальне законодавство в галузі пожежної безпеки та його застосування в Україні в XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Наук.-метод. журнал. – Т. 26. – Вип. 13: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003.*
6. *Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 313. – Катеринославське губернське жандармське управління. – Оп. 2. – Спр. 2658.*
7. *Устав строительный / Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 1.*
8. *Устав пожарный / СЗРИ. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 1.*
9. *ЦДАК України. – Ф. 348. – Одеська судова палата. – Оп. 2. – Спр. 8.*
10. Грицак Я.Й. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996.*
11. *Устав лесной / СЗРИ. – СПб., 1876. – Т. 8. – Ч. 1.*
12. *Устав лесной / СЗРИ. – СПб., 1908. – Т. 8. – Ч. 1.*
13. *ЦДАК України. – Ф. 442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 770. – Спр. 20 а.*
14. *ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132 д.*
15. *Городовое положение. – СПб.: Тип. В.Грацианского, 1873.*
16. *ЦДАК України. – Ф. 1252. – Штаб-офіцер корпусу жандармів в місті Одесі. – Оп. 633. – Спр. 62.*
17. *ЦДАК України. – Ф. 280. – Київське відділення Київського жандармського поліцейського управління записниць. – Оп. 1. – Спр. 19.*
18. *ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 36. – Спр. 169.*
19. *ЦДАК України. – Ф. 707. – Управління Київського учбового округу. – Оп. 256. – Спр. 263.*
20. *ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 195.*
21. *ЦДАК України. – Ф. 574. – Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1739.*
22. *ЦДАК України. – Ф. 385. – Одеське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 161.*

І.В. Десятніков

СТРУКТУРА НАЙМАНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Характерною рисою розвитку ринкових відносин у сільському господарстві України кінця XIX – початку XX ст. було використання поміщицькими та

селянськими господарствами найманої праці. Цілісне висвітлення цього питання неможливе без вивчення структури наймитства, що відображає ступінь поширення використання найманої праці, розвиток окремих галузей виробництва, особливості їх розвитку на різних етапах та у різних регіонах країни тощо.

Питання структури сільськогосподарського наймитства України кінця XIX – початку XX ст. розпочали вивчати ще економісти-сучасники досліджуваного періоду. У цей час з'являються праці А. Ярошка [1], М. Шаховського [2, 3], Я. Полферова [4] Т. Осадчого [5] та інших, що визначили критерії структуризації наймитства, співвідношення різних груп найманих робітників у різних кліматичних зонах та при виконанні різних робіт тощо.

Історики радянського та сучасного періодів розвитку вітчизняної історіографії звертаються до дослідження регіональних аспектів використання найманої праці, зокрема Півдня України (О.І. Лугова [5], Б.А. Трехбатов [6]) та Правобережжя (В. Пашук [7]). Порівняно з попереднім етапом, ці автори не лише визначають групи наймитства, але й аналізують причини, що визначили їх співвідношення та динаміку чисельності. Серед праць можна також виділити роботи С.М. Дубровського [8], А.М. Анфімова [9, 10], А.К. Буцика [10], Л.І. Гайдай [11], у яких питання структури наймитства вивчається у контексті як вітчизняної аграрної історії взагалі, так і окремих її аспектів зокрема.

Метою статті є об'єктивне з'ясування структури сільськогосподарського наймитства кінця XIX – початку XX ст. українських губерній у складі Російської імперії.

Найманих сільськогосподарських робітників кінця XIX – початку XX ст. можна розподілити за строком найму, місцем постійного проживання, професійним складом, статеві-віковими ознаками.

Строки найму робітників визначалися перш за все сезонністю сільськогосподарського виробництва, яке зумовлювало найм не лише постійних, але й тимчасових робітників – поденних, тижневих, місячних, а також здільних.

Кожне наймаюче господарство найперше визначало потребу у річних робітниках, для яких цілий рік була робота. Постійні, або річні робітники поділялися на робітників-спеціалістів – машиністи, ковалі, столяри тощо – та рядових робітників. Частка кваліфікованих робітників серед річних наймитів була незначною. Наприклад, у Грушевській економії Ямпільського та Вінницького повітів Подільської губернії працювало 16 рядових робітників, 3 пастухи, 3 сторожі, гуменний, отаман, коваль та столяр [14, 37]. У Коловінецькому маєтку Терещенка, що складався з восьми економії, було зайнято 95 річних польових робітників, 93 – біля худоби, 47 сторожів, 4 кучери і 9 столярів [15, 4].

Строкові робітники наймалися господарствами переважно на період польових робіт – з березня по жовтень, тобто на вісім місяців. Рідше зустрічалися строки найму на 7, 6, 3, 2 та 1 місяць [16, 38]. У „гарячі” сільськогосподарські періоди – сінокіс, жнива, обробіток та збирання технічних культур – господарства вдавалися до поденного найму.

Місячні та поденні робітники наймалися і у зимову пору року – з листопада по квітень, але порівняно з літнім періодом найм цих груп робітників у ці місяці був значно менший. Так, наприклад, у Тростянецькому маєтку Л.Є. Кеніг Харківської губернії строкових та поденних робітників влітку наймали у чотири рази більше, ніж взимку [17, 96, 136].

Здільні робітники наймалися переважно у жнива для прополювання, підгортання та збирання картоплі й цукрового буряку та на роботи, що вимагали використання селянської тягової сили – вивезення гною, обробіток ґрунту, перевозу тощо [16, 39].

Співвідношення між переліченими формами найму різнилися залежно від регіону та виконуваних робіт.

У кліматичних умовах півдня України, де характерним було різке коливання врожайності, землевласники не були зацікавлені у наймі постійних робітників і віддавали перевагу поденним та строковим, яких тут завжди можна було найняти в разі потреби. Співвідношення постійних та тимчасових робітників тут складало приблизно 1:3 [7, 57].

У лісостепу частка поденних робітників, порівняно з півднем України, була більшою. Так, у Смілянському маєтку Бобринського поденні робітники складали 85% усієї кількості наймитів, решту – строкові та річні робітники [18, 57]. У Привітоському маєтку Терещенка постійних (річних) робітників було 168 чоловік, строкових (літніх) – 215, задільних та поденних – 1960, або відповідно 7, 9 та 84% [19, 48]. За переписом 1910 р. у Полтавській губернії нараховувалося 20240 річних робітників, 62855 строкових і 100107 поденних, або відповідно 11, 34 та 55% [20, 35]. Постійні, або річні робітники у лісостеповій зоні складали, таким чином, до 10% їх загальної кількості.

Перевага поденного найму у лісостеповій зоні пояснюється значним насиченням ринку праці цього регіону. В цих умовах землевласники будь-коли протягом року без ускладнень могли найняти необхідну кількість робітників. Будучи відносно незалежними від сезонного приходу робітників, вони не мали нагальної потреби у наймі значної кількості постійних робітників. Разом із цим, більша, порівняно з Лівобережжям, частка поденників на Правобережжі пояснюється інтенсивним розвитком тут буряківництва, що потребувало більше поденних робітників, ніж посіви злаків.

Слід при цьому зазначити, що спостерігалася пряма залежність від місця розташування господарства та структурою робітництва за строком найму, що працювали у ньому. Чим віддаленішим від густонаселеної місцевості було наймаюче господарство, тим більше у ньому працювало строкових, у тому числі й найнятих на рік, робітників [18, 57].

На Правобережжі була також досить поширеною особлива форма найму, коли за певну плату в рік чи в літо селянин зобов'язувався відпрацювати певну кількість днів на тиждень [5, 67].

Звичайно, що таке співвідношення чисельності різних груп наймитів відрізнялося від обсягів робіт,

які вони виконували. Так, наприклад, на Правобережжі на долю поденних робітників припадало 42% робочих днів, річних – 40%, строкових – 10% та здільних – 8% [16, 33].

Вищенаведене співвідношення різних форм найму було характерним перш за все для поміщицьких господарств. У наймаючих селянських господарствах праця поденних робітників займала понад 80% [13, 120], що можна пояснити використанням селянським господарством в першу чергу власної робочої сили. Потреба у найманій робочій силі виникала лише на час жнив задля прискорення збору врожаю, аби запобігти його втратам, та для робіт, що вимагали наявності робочої худоби за умови, якщо такої у господарстві не було.

За основним місцем проживання наймані сільськогосподарські робітники поділялися на місцевих та прийшлих.

Найм прийшлих робітників був особливо характерним для півдня України. Значна нестача робочих рук на Півдні та вищі, порівняно з іншими районами, заробітні плати викликали значний приток сюди сільськогосподарських робітників з решти українських губерній, а також з Росії та Білорусії. Навіть при постійному зменшенні питомої ваги прийшлих робітників напередодні Першої світової війни їх частка у загальній кількості наймитів Півдня складала біля 70% [9, 348].

Протягом досліджуваного періоду відбувалося постійне коливання чисельності сільськогосподарських відхідників. До революції 1905 – 1907 рр. на Півдні спостерігався постійне збільшення кількості прийшлих робітників. Так, у Херсонській губернії 1903 – 1906 рр. їх кількість порівняно з 1888 – 1892 рр. зросла на 30%, у Таврійській – на 18% [4, 37].

З початком російсько-японської війни та під час революції 1905 – 1907 рр. починається поступове зменшення чисельності відхідників на сільськогосподарські роботи, оскільки 1904 – 1905 рр. значну частину чоловіків із села було мобілізовано до армії, а аграрні рухи, які розгорнулися по всій країні, оживили серед селян ілюзію про можливий передел поміщицької землі [12, 84].

Так, у Херсонській губернії у 1907 – 1909 рр. кількість прийшлих робітників становила 82% показника 1904 – 1906 рр., а у 1910 – 1912 рр. – 70%. У Таврійській губернії порівняно з 1904 – 1906 рр. у 1907–1909 рр. чисельність прийшлих робітників становила 84% і у 1910 – 1912 рр. – 68%. У Катеринославській губернії – відповідно 78 та 62% [9, 346]. Таким чином, кількість прийшлих сільськогосподарських робітників на Півдні зменшилася на 30 – 38%.

Скорочення кількості прийшлих робітників на Півдні пояснюється кількома чинниками. По-перше, внаслідок приросту населення та процесів диференціації селянства збільшилася пропозиція робочих рук з боку місцевого населення і частка місцевих робітників серед сільськогосподарських наймитів Півдня поступово зростає. Якщо у 1882 – 1891 рр. місцеві робітники становили 20% загальної чисельності сільськогосподарських наймитів, 1892 – 1901 рр. – 28%, то у 1902 – 1912 рр. вже 31% [21, 73]. По-друге, відбувалося скорочення

сільськогосподарського відходу з Лісостепу. Причиною цього була Столипінська реформа. В ході її проведення зріс регіональний попит на робочу силу, а також активізувались селянські переселення.

Після революції, особливо з 1909 р., на співвідношення прийшлих та місцевих наймитів великий вплив мав інтенсивний розвиток промисловості, що викликав значний відхід робітників на роботу у міста та відповідно скорочення кількості тих, хто рухався у південні губернії у пошуках роботи у сільському господарстві [4, 43].

На скорочення сільськогосподарського відходу у південні українські губернії вплинуло поширення роботи українських селян за наймом за кордоном [4, 43] та збільшення відходу селян із центральних губерній імперії на південний схід країни – у Заволжя та Сибір, де спостерігалось збільшення посівних площ [10, 27]. Звичайно, це зменшило притік робітників на південь України.

Порівняно з Півднем, частка робіт, виконуваних прийшлими найманими робітниками на Правобережжі та Лівобережжі, була незначною. Наприклад, напередодні Першої світової війни у маєтках Бобринського на Правобережжі серед строкових та поденних робітників прийшли становили 7% усіх найманих робітників, але з врахуванням здільних робіт прийшли становили не більше 1/20 усіх сільськогосподарських робітників [18, 60].

У Лісостепу прийшли робітники наймалися переважно у час обробітку посівів буряку, що вимагало короткотермінового використання великої кількості робочих рук, а при значних площах цієї культури місцевих робітників часто не вистачало. Праця прийшлих робітників використовувалась і під час жнив, оскільки місцеві селяни часто були зайняті збиранням врожаю на власних землях і для вчасного початку робіт було необхідно наймати робітників з інших місць.

Поділ найманих робітників за галузями сільського господарства можна простежити за результатами перепису 1897 р. Так, у рільництві було зайнято біля 361,8 тис. чол., у скотарстві – біля 417,2 тис. чол. і понад 12,4 – у решті галузей, або відповідно 87, 10 і 3% усіх зареєстрованих переписом робітників [22, Приложение, 2 – 3]. Проте з урахуванням робітників що наймалися на літній період і не були враховані даним переписом, що проводився у січні, частка робітників, зайнятих у землеробстві, мала бути ще більшою.

Професійний поділ сільськогосподарських наймитів визначався перш за все не певними вміннями робітника, оскільки селянська праця не вимагала особливої кваліфікації і селянин міг виконувати фактично будь-яку роботу, а видом сільськогосподарських робіт, для виконання яких він наймався. Тому поділ робітників на орачів, сівачів, косарів, сапальників, гребців, в'язальників тощо був досить умовним.

Виділялась особлива група робітників „біля машин” – робітники, що обслуговували сільськогосподарські машини. Більшість їх не могла отримати необхідні для цієї роботи вміння та навички у власному господарстві, а тому наймачам доводилося навчати таких робітників.

Виділялися також „чоловічі”, „жіночі” та „дитячі” професії. До перших належали роботи по первинному

обробітку ґрунту – оранка, культивування, боронування, сіяння, косіння сіна та хліба і складання його в скирти, молотьба, перевезення. До других – прополювання та підгортання, загірбання сіна, в'язання снопів. Виключно жіночою працею оброблялися плантації тютюну у Криму. Дітей наймали як погоничів худоби при обробітку ґрунту, для збирання комах-шкідників, колосків, підпасками та на інші роботи, що не вимагали значної сили та вмінь. Роботи по догляду за худобою, копання буряку, біля машин за статтю не вирізнялися.

Таким чином, професійні здібності сільськогосподарського робітника в кінці XIX – на початку XX століття не залежали від його освіти, вмінь та навичок. Тому основне групування сільськогосподарських робітників відбувалося за їх фізичною силою, віком і статтю.

Всі робітники розподілялися насамперед на дві основні групи: повних робітників та напівробітників, які в свою чергу поділялися на кілька підгруп. Повні робітники, до яких належали чоловіки віком від 18 до 45 – 50 років, повинні були вміти виконувати всі види сільськогосподарських робіт. Напівробітниками вважалися жінки віком від 18 до 40 років, молоді хлопці до 20 років і чоловіки віком від 50 до 60 років. Напівробітники-чоловіки поділялися ще на дві категорії: від 12 до 16 років – це, власне, і були напівробітники, та напівробітники більшої сили, або „три чверті” робітника – робітники 16 – 20-річного віку, здатні виконувати роботу повного робітника, крім косіння. Старі чоловіки наймалися переважно у якості сторожів. Діти від 8 до 14-річного віку складали групу напівробітників малої допомоги [1, 117]. 2/3 робітника, або „третьяки”, не зобов'язувалися косити, носити мішки, а працювали, головним чином, на жатках та молотарках [23, 53]. Виділялася також окрема група робітників, які наймалися зі своєю худобою та не входили до загальної системи оплати праці.

Залежно від сезону та виконуваних робіт частка чоловічої, жіночої та дитячої праці значно різнилася. Частка жіночої праці у сільськогосподарському виробництві України, за даними першого всеросійського перепису населення 1897 р., складала 27% [22, Приложение, 2 – 3]. Перепис проводився взимку, тому не охоплював робітників, що наймалися протягом весняно-літнього періоду, – строкових та поденних. Із урахуванням цього частка жінок значно зростає. Так, на поч. 90-х рр. XIX ст. в Ананьївському та Єлизаветградському повітах Херсонської губернії серед річних робітників жінки складали 19%, серед строкових – 22%, а серед поденних – 40,7% [2, 118]. Це пояснюється тим, що жіноча праця використовувалася переважно для виконання „жіночих” сільськогосподарських професій, про які ми говорили вище і які припадають на весняно-літній період року. Разом із тим, перевага у цю пору року поденного найму жінок над строковим пояснюється тим, що основні роботи виконували чоловіки і у господарстві було недоцільністю тримати наймита, у даному випадку жінку, що потрібен, в основному, лише на час збирання врожаю.

Особливо частка жінок серед наймитства переважала у районах вирощування цукрових буряків.

Так, у маєтку Гута Харківської губернії у 1912 р. жінки складали 43,6%, чоловіки – 31,4% загального складу робітників [11, 52].

Частка дитячої праці, за даними перепису 1897 р., становила 10% [22, Приложение, 2 – 3]. Проте у строковому та поденному наймі частка підлітків зменшувалася. Так, в Ананьївському та Єлизаветградському повітах на поч. 90-х рр. XIX ст. строкові та поденні наймити-діти становили відповідно 0,7% та 1,5% проти 17,9% річних [2, 118]. Зменшення відсотку дітей у загальній масі сільськогосподарських наймитів можна пояснити тим, що при виконанні основних сільськогосподарських робіт частка праці, яку могли виконувати діти, була все-таки незначною. Дітей у якості робітників малої допомоги – служок, підпасків, свинарів – наймали переважно на рік і більше.

У селянських господарствах жіноча та дитяча праця знаходили значно більше застосування, ніж у поміщицьких. Частка напівробітників та підлітків, що наймалися на літній строк, у великих господарствах не переважала 20 – 30%, у середніх та особливо у дрібних їх частка доходила до 70 – 80% [1, 124]. Перевага найму жінок та дітей у селянських господарствах пов'язана з відносною дешевизною їх праці порівняно з чоловічою.

Таким чином, з одного боку, склад наймитства відображав тогочасний стан розвитку сільського господарства. Через сезонність сільськогосподарського виробництва основна маса робітників була тимчасовими – сезонними, місячними, поденними та здільними. Провідна роль рільництва призводила до значної переваги робітників, зайнятих у цій галузі. При домінанті ручної праці, внаслідок незначного поширення механізованих робіт, частка спеціалістів була малою. Основним критерієм класифікації робітників була фізична сила, а тому переважала чоловіча праця. З іншого боку, структура найманих сільськогосподарських робітників значною мірою відображала тогочасний стан на ринку праці. По-перше, через нерівномірне забезпечення робочими руками різних районів України утворилося дві групи робітників за місцем постійного проживання – місцеві та прийшли. По-друге, значна пропозиція робочих рук викликала поширення дешевої жіночої та дитячої праці.

1. Ярошко А. Рабочий вопрос на юге: Его прошедшее, настоящее и будущее. – М., 1894.
2. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. – М., 1896.
3. Шаховской Н.В. Земледельческий отход крестьян. – СПб., 1903.
4. Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные рабочие руки: (статистико-экономический очерк). – СПб., 1913.
5. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.
6. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965.
7. Трехтатов Б.А. Наёмный труд в сельском хозяйстве юга России в период капитализма. – Краснодар, 1980.
8. Пащук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.). – Львів, 2001.
9. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975.
10. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая

- борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. – М., 1984.
11. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века). – М., 1969.
 12. Буцук А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957.
 13. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. – № 7.
 14. Руссановский А.К. Имена Грушевцы и Будки (Подольской губ., Ямпольского и Винницкого уездов). – К., 1897.
 15. Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі – ЦДДАК України). – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 848.
 16. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.
 17. Тростянецкое именованіе Л.Е. Кениг и н-ки. – Х., 1913.
 18. Головня В. Смела: Краткое статистико-экономическое описание именованій и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве. – К., 1913.
 19. ЦДДАК України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 848.
 20. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни: Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914.
 21. Центральный державный архив вищих органов власти та управления Украины – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5038.
 22. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1906.
 23. Отчёты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в Екатеринославской губ. за 1911 год. – Екатеринослав, 1912.

В.О. Коваленко

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Селянське питання у пореформеній Росії залишалося одним із актуальних як з економічної, так і політичної точок зору. В економічній думці порізного визначалися перспективи розвитку як селянства, так і сільського господарства в цілому. Деякі ідеї стали основою політичної практики, деякі залишилися лише як зразок теоретичної моделі.

Історіографія обраної теми не досить широка. Проте існує ряд праць, у яких тією чи іншою мірою висвітлені окремі сюжети. Так, В.В. Зверев досліджує теоретичну спадщину російських економістів М. Даніельсона і В. Воронова, з'ясує спільні та відмінні риси їх концепцій [1]. Л.П. Горкіна – історію політичної економії в Україні, зокрема місце аграрного питання серед наукових пошуків провідних дослідників-економістів в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. [2]. В.Г. Сарбей розкриває наукову діяльність М. Зібера, його економічні ідеї та погляди [3]. Економіко-психологічні ідеї П.Б. Струве проаналізовано у працях І.Є. Задорожнюка [4]. “Український” період у діяльності всесвітньовідомого науковця, економіста М. Туган-Барановського, концептуальні положення його теорії

щодо майбутнього селянства висвітлює В.М. Мойсієнко [5]. Оригінальну концепцію селянського господарства А.В. Чаянова досліджено Н.А. Гоголіною [6]. Однак спеціального комплексного дослідження немає.

Отже, метою цієї статті є висвітлення поглядів провідних економічних діячів на селянську проблему в Росії, їх спільних та відмінних рис.

З другої половини 80-х років ХІХ ст. у соціально-економічній думці Росії починають домінувати ідеї ліберального народництва. Цьому сприяв розвиток капіталістичних відносин в країні, які зумовили посилення диференціації селянства. Ліберальні народники були фактично виразниками інтересів сільської буржуазії. Свою економічну теорію пов'язували з ідеєю некапіталістичного шляху розвитку Росії. Їх ідеалом було міцне селянське господарство, яке протиставлялося капіталістичному. Ставилася вимога розширення селянського землеволодіння, впорядкування орендних відносин, надання селянам позичок. Отже, фактично йшлося про створення умов, необхідних для капіталістичного розвитку сільського господарства [7, 287–288].

Щодо поглядів відомих економістів М. Даніельсона і В. Воронова, то головні розбіжності у їх підходах до оцінки впливу капіталізму на селянське господарство стосувалися соціальної сфери. Вони погоджувалися з тим, що йшов процес втягнення сільськогосподарського виробництва в товарно-грошові відносини, що село перетворювалося у фінансовий резервуар капіталістичної еволюції країни. Однак розшарування селянства оцінювали по-різному. М. Даніельсон вказував на поглиблення майнової нерівності, що серед селян відбувається процес диференціації на два якісно відмінні прошарки: домогосподарів, що мають хоча б якесь господарство, і незаможних, які, не маючи худоби, повинні припинити обробіток своєї землі. В. Воронов, навпаки, відкидав суттєве соціальне розшарування в середині села. Основна боротьба, згідно його висновків, велася не між двома крайніми угрупованнями селян (багатими і бідними), а між масою дрібних господарів в цілому, з одного боку, і якимись ворожими силами – з іншого. При цьому всі селяни рівною мірою відчували негативний вплив зовнішніх умов існування. Та все ж таки, на відміну від М. Даніельсона, В. Воронов наполягав на відносній стійкості селянського господарства, його більш значній протидії зовнішнім впливам [1, 164].

Вчені не вважали соціальне розшарування процесом, що завершився в 70-90-ті роки ХІХ століття, про це говорити було ще рано. Тому одним із головних дорікань, яке закидав В. Ленін народницьким економістам, було нерозуміння ними того, що селянство повністю розкололося на протилежні групи. В своїх працях М. Даніельсон і В. Воронов поставили цілий ряд питань, пов'язаних із особливостями розвитку російського капіталізму, зокрема проблему